

УДК: 821.161.2 К – 091 (=111Ш) „18“

Лучук Ольга
(Львів)

Пантелеймон Куліш і Шекспір: перекладацький проєкт ХІХ ст.¹

Стаття присвячена одному з перших перекладачів Шекспіра українською мовою, видатному українському письменникові і перекладачеві Пантелеймонові Кулішу (1819–1897). Автор розглядає Кулішеві переклади з Шекспіра, здійснені в першій половині 1880-их років, у контексті його «культурництва», яке передбачало європеїзацію української літератури через переспіви і переклади творів чужих літератур. Шекспірівська тематика досліджується на основі листування Куліша та архівних матеріалів. У статті також висвітлено рецепцію Кулішевих перекладів із Шекспіра. На думку автора, під сучасну пору є можливість повернути Куліша в коло українського Шекспіра: для цього необхідно підготувати до видання автентичний, не редагований текст Кулішевих перекладів із Шекспіра, а також детально прокоментувати ці переклади, порівнюючи їх не тільки з англійським оригіналом, а й тими чужомовними перекладами, які могли бути доступними Кулішеві під час його праці над Шекспіром.

Ключові слова: *Вільям Шекспір, переклади українською мовою, Пантелеймон Куліш, українська шекспіріана, перекладознавство.*

Від середини ХІХ ст. культурний розвиток української нації тісно пов'язаний з постаттю Пантелеймона Куліша (1819–1897), письменника і перекладача, прекрасного знавця української історії, культури, мови та

¹ Первісно стаття була виголошена як доповідь англійською мовою («Panteleimon Kulish and Shakespeare: A 19th Century Translation Project») на українознавчому семінарі в Українському науковому інституті Гарвардського університету в рамках Науково-дослідної програми ім. Євгена і Деймел Шклярів (Кембрідж, Массачусетс, США, 7 березня 2011).

літератури. Для нової української літератури, яка почала творитися наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст., це – одна з центральних постатей. Навіть більше: на справедливую думку Івана Франка, Пантелеймон Куліш – це взагалі перший «справді національний письменник український», який назавжди зайняв дуже високе місце в історії духовного та національного розвитку України². Коли Куліш розпочинав свою літературну діяльність, однією з його програм стала європеїзація української літератури через переспіви і переклади творів чужих літератур³. У той час в українській літературі виникла потреба створення високого стилю, який відображав би «окультурнений» стан літератури. Таке завдання можна було виконати за допомогою перекладів; Куліш був першим, хто це зрозумів і почав здійснювати на практиці.

Знання європейських мов давало Кулішеві можливість знайомитися з літературними набутками інших народів. Його переклади Святого Письма, Шекспірових творів, збірник «Позичена кобза» – найпереконливіші приклади цьому. Переклади Куліша з новоєвропейських класиків (Шекспіра, Гете, Байрона) прямо, навіть демонстративно свідчать про європеїзацію української літератури. Крім того, він також і своєю оригінальною творчістю «європеїзував» наше письменство жанровими формами – історичним романом («Чорна рада»), ідилією («Орися»), драматичною поемою («Байда, князь Вишневецький»), не кажучи вже про метричне

² Франко І. Метод і задача історії літератури // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах. – Київ: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 19. Див. також: Денисюк І. Франкова концепція національної літератури // Другий Міжнародний конгрес українців (Львів, 22–28 серпня 1993 р.): Доповіді і повідомлення: Літературознавство. – Львів, 1993. – С. 285–290.

³ Про це детальніше див. мою статтю «Європейський центр культурництва Пантелеймона Куліша»: Лучук О. Діалогічна природа літератури: Перекладознавчі та літературознавчі нариси. – Львів: Видавництво УКУ, 2004. – С. 13–18.

VI. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

розмаїття його поезій. Тому справедливо буде стверджувати, що за тридцять літ від смерті Шевченка, завдяки енергійній діяльності Куліша, його культурництву – відбулося становлення української літератури як літератури європейського типу, яка, зберігаючи свої національні багатства, засвоювала культурні традиції того *orbis terrarum*, до якого споконвіку – географічно й духовно – належала.

Саме в контексті Кулішевого культурництва та європеїзації української літератури варто говорити про його переклади з Шекспіра, здійснені в першій половині 1880-х років. Первісно Пантелеймон Куліш мав намір перекласти всі твори Шекспіра українською мовою, і хотів це зробити на зразок Августа Вільгельма Шлегеля в німецькій літературі. З листів Куліша до різних адресатів, а також із його рукописних записів довідуємося, що він планував перекласти 27 Шекспірових п'єс і видати їх у 9-ти томах, кожен з яких містив би 3 п'єси – трагедію, історичну драму та комедію⁴. Та запланованого Куліш не здійснив, певною мірою через страшну пожежу в Мотронівці, що сталася в листопаді 1885, а також, очевидно, через неможливість опублікувати свої переклади в Російській імперії.

Сам Куліш, пишучи листа до свого біографа Володимира Шенрока, називав ще одну причину, чому він «призупинив» працю над перекладом Шекспірових творів: «Перевод Шекспира доведен мною до половини. Остальная половина могла бы быть переведена во время печатания первой. Последняя из переведенных мною драм его, «Гамлет», окончена в 35 дней, и я приостановил эту мою работу единственно потому, что в Ганниной пустыне

⁴ Про такі плани щодо праці над Шекспіром Куліш говорить, зокрема, у листі до Івана Пулюя від 2 січня 1882; див.: Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / Редакція Юрія Луцького; Передмова Юрія Шевельова. – Нью-Йорк; Торонто: Українська Вільна Академія Наук у США, 1984. – С. 242.

(так Куліш називає хутір Мотронівка. – *О. Л.*) не мог пользоваться изданием Британского и Германского Шекспировых Обществ»⁵.

На титульному аркуші рукописного примірника перекладу «Гамлета» є власноручна маргіналія Пантелеймона Куліша, яка вказує на час, коли перекладач працював над цим перекладом: «Почав перекладувати 29 дек. ввечері. Не перебивав собі іншою роботою і скінчив перекладування Гамлета 31 янв. вранці. [1884] Переписав кінець V-го акту 1 лютого»⁶. Очевидно, дописаний Кулішем у квадратних дужках рік треба віднести до початку його праці над «Гамлетом» – 29 грудня 1884; кінець праці припадає, таким чином, на 1 лютого 1885.

Із запланованих 27 Шекспірових драм Кулішеві вдалося перекласти лише 13. Первісно він розділив свої переклади на п'ять томів. Його схема виглядала таким чином: том I – «Отелло, Венецький мурин», «Троїл та Крессида», «Комедія помилок»; том II – «Король Лір», «Коріолан», «Приборкана гоструха»; том III – «Ромео та Джульєтта», «Юлій Цезар», «Багацько галасу з нечевля»; том IV – «Макбет», «Антоній і Клеопатра», «Міра за міру»; том V – «Гамлет, принц Данський», «Цимбелін», «Венецький купець». Про останні дві п'єси в перекладі Куліша нічого не відомо. Він, очевидно, їх не переклав і вони залишилися лише його наміром, адже в листах до своїх адресатів Куліш неодноразово вказував, що полишив переклад Шекспіра на «Гамлеті»⁷. На початку XX ст.

⁵ *Шенрок В. П. А. Кулиш: (Биографический очерк) // Киевская старина. – 1901. – Т. LXXV. – Октябрь. – С. 25.*

⁶ Шекспірові твори. Том п'ятий: Гамлет / [З англійської переклав Пантелеймон Куліш] // Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України. – Відділ рукописів і текстології. – Фонд П. О. Куліша. – Од. зб. XVIII 37/1. – Арк. 2.

⁷ Наприклад, у листі до Марії Карачевської-Вовк від 23 вересня 1891 Куліш писав: «Так само залишив і Шекспіра на 14-ій драмі після «Гамлета», що його саме скінчив під пожежу» (Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С. 263–264).

VI. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

дослідники висловлювали припущення, що Кулішеві переклади «Цимбеліна» й «Венецького купця» таки існували, але опісля загубилися⁸. В основі таких здогадів лежали твердження дружини Пантелеймона Куліша – Ганни Барвінок, що серед Кулішевих рукописів, які вона передала в Музей Василя Тарновського, був також переклад «Венецького купця»⁹.

У відділі рукописів і текстології Інституту літератури ім. Тараса Шевченка НАН України зберігається окремий недатований рукописний аркуш, написаний рукою Пантелеймона Куліша, який містить «порядок драм Шекспіра в перекладі на малорусский язык»; цей список охоплює зміст шести планованих томів українських перекладів Шекспірових творів (томи IV–IX):

«Том IV. Макбет. Антоний и Клеопатра. Мера за меру.

Том V. Гамлет.

Том VI. Король Иоанн. Тимон Афинский. Крещенская ночь, или Чтѹ хотите.

Том VII. Ричард II. Зимняя сказка. В ночь на Ивана сновиденье.

Том VIII. Генрих IV, часть 1. Генрих IV, часть 2. Виндзорские проказницы.

Том IX. Ричард III. Все хорошо, чтѹ хорошо кончилось. Буря»¹⁰.

Тут Куліш подає робочі назви Шекспірових драм, взоруючись на російського перекладача Ніколая Кетчера.

⁸ Див.: *Дорошенко Д.* Пантелеймон Куліш. – Ляйпціг: Українська накладня, 1922. – С. 205; *Гординський Я.* Кулішеві переклади драм Шекспіра // *Записки НТШ.* – 1928. – Т. 148. – С. 97.

⁹ Цей загадковий епізод із «Венецьким купцем» детальніше описано в моїй статті «“Венецький купець” Шекспіра в інтерпретації Івана Франка і в історії української Шекспіріани»: *Лучук О.* Діалогічна природа літератури... – С. 87–88.

¹⁰ Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України. – Відділ рукописів і текстології. – Фонд П. О. Куліша. – Од. зб. XVIII 35/9. – Додаток: Порядок драм Шекспіра в перекладі українською мовою на 1 арк.

Дві російські назви замінено українськими: у назві «Виндзорские проказницы» слово «проказницы» виправлено на «пустунки»; «Буря» замінено на «Хуртовина». З рукописного аркуша видно, що список складено тоді, коли Куліш уже переклав ті Шекспірові твори, які планувалися для томів I–V. Ця перша частина закінчується, як бачимо, «Гамлетом»; «Цимбеліна» і «Венецького купця» тут немає. Друга частина Кулішевого списку включає томи VI–IX, поруч з якими стоять прочерки, що може опосередковано свідчити про те, що Куліш їх тоді ще не переклав. Зрештою, з цього аркуша також видно, що в той час Куліш ще не мав українських варіантів назв Шекспірових п'єс.

Тільки три з перекладених Кулішем тринадцяти Шекспірових творів вийшли друком за життя перекладача: «Отелло», «Троїл та Крессіда» і «Комедія помилок»; ці п'єси склали перший том «Шекспірових творів»¹¹. Куліш планував незабаром випустити і другий том, куди мали увійти «Король Лір», «Коріолан» і «Приборкана гоструха». Але цей том так і не вийшов, і тільки по смерті Куліша названі драми (разом з іншими сімома, а саме: «Гамлет», «Макбет», «Антоній і Клеопатра», «Юлій Цезар», «Ромео та Джульєта», «Міра за міру», «Багацько галасу з нечевля») з'явилися друком упродовж 1899–1902 років за редакцією Івана Франка.

При виданні Кулішевих перекладів Франко не йшов за схемою перекладача, не враховував його планів видавати томи по три п'єси, а також змінив їх послідовність: першим у цій серії з'явився останній переклад Куліша – «Гамлет, принц Данський» (1899); далі виходили «Приборкана гоструха», «Макбет», «Коріолан» і

¹¹ Шекспірові твори: 3 мови британської мовою українською поперекладав П. А. Куліш. – Уві Львові: 3 друкарні Товариства імени Шевченка, під зарядом К. Беднарського, 1882. – Том первый: Отелло; Троїл та Крессіда; Комедія помилок. – 418 с.

VI. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

«Юлій Цезар» (1900); через рік з'явилися «Антоній і Клеопатра», «Багацько галасу знечевля» і «Ромео та Джульєта» (1901); останніми вийшли «Король Лір» і «Міра за міру» (1902). Франко відредагував мову Куліша, переклав і додав нібито пропущені пасажі, написав до кожної п'єси свої примітки і передмови. Ці переклади з'явилися в серії видань Українсько-Руської Видавничої Спілки, проєкт заснування якої вніс Михайло Грушевський. Саме він, оцінюючи діяльність Видавничої спілки за три перші роки праці (1899–1902), до найважливіших книжок, які видала ця спілка, зарахував «ряд перекладів з чужих літератур, для яких вперше створена тут дорога, особливо для старших письменників-класиків», і першим у цьому ряді назвав Шекспіра¹².

Отже, наприкінці XIX ст. українська література, подібно до інших європейських літератур, збагатилася перекладами творів Шекспіра, і цим найперше маємо завдячувати невтомній праці Пантелеймона Куліша. Хоча він – видатний український письменник і перекладач, його літературна діяльність, з ідеологічних причин, не була предметом серйозного дослідження в радянські часи. Якщо і згадували про Куліша, то лише в негативному контексті, адже до нього неодмінно прикладався термін «буржуазного націоналіста». Твори його не передруковувалися. З часів незалежності ситуація дещо змінилася; твори Куліша, як і його листування стали частково доступними українським читачам і дослідникам. З'явилися також деякі видання, пов'язані з Кулішем, авторами яких були дослідники українського походження на Заході. Останні десять років ситуація змінюється на краще, твори Куліша і дослідження про нього з'являються все частіше. Проте, значно більше мусить бути зроблено для того, щоб Куліш зайняв належне йому місце в

¹² Грушевський М. Одна з наших культурних потреб: (В справі Українсько-Руської Видавничої Спілки) // Діло. – 1902. – 2 (15) мая, ч. 97.

українській літературі, як ключова постать літературного і культурного процесу, як видатний письменник і перекладач XIX ст. Серед іншого, необхідно видати усі його переклади, в тому числі й переклади Шекспірових творів.

Пантелеймон Куліш почав цікавитися Шекспіром приблизно з 1840-их років, задовго до початку праці над перекладами Шекспірових п'єс. Тут можна погодитися з думкою Ярослава Гординського про те, що «Куліш зайнявся перекладанням Шекспіра після довголітніх студій і що жерела тих перекладів належить шукати в молодечому ще захопленню генієм Шекспіра, в захопленню, що перетривало до кінця життя Куліша»¹³.

Щодо шекспірівської тематики, то першорядний матеріал містить листування Куліша, особливо що стосується його заходів, пов'язаних з виданням перекладів. На початку 1881 Куліш, очевидно, ще не знав, хто ж має видрукувати його переклади з Шекспіра: «Ми й самі напечатаємо Шекспіра, – писав він до Івана Пулюя 27 березня 1881, – а ні, то напечатають після нас. Аби було воно на світі. А гарно виходить»¹⁴. Через три місяці Куліш, тепер у листі до Олександра Барвінського від 18 червня 1881, твердив, що має намір друкувати Шекспіра у Львові: «Буду випускати, – викладав свої плани Куліш, – невеличкими томами попарно, так щоб одна п'єса була смутна, а друга жартовлива. Оце ж у первій парі вийдуть «Ромео та Джульєтта» і «Присмирена Каверзниця». Не сподіваючись великого розкупу, печататиму по 250 примірників, аби воно на світі було»¹⁵. Подібну інформацію вичитуємо і з листа до Пулюя (з того ж таки

¹³ *Гординський Я.* Кулішеві переклади драм Шекспіра... – С. 57.

¹⁴ П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Львів: Накладом Наукового товариства імени Шевченка, 1930. – Частина II: Листи П. О. Куліша до Івана Пулюя 1870–1886 рр. / Під редакцією К. Студинського. – С. 54–55.

¹⁵ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С. 238–239.

VI. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

дня) з тим доповненням, що Куліш не буде друкувати Шекспіра, попередньо не перечитавши його з Пулюєм: «Певно не одно слово Ви мені додасте з галицької мови, та й сам я вкупі з Вами зроблюсь поправнішим», – писав Куліш¹⁶. А через деякий час доповнював свої докази: «Сей переклад Шекспіра матиме свою взятость в одній Галичині. Тим і хотів би я про деякі вирази, слова і граматичні форми з Вами порадитись»¹⁷.

На самому початку 1882 Куліш прислав Пулюєві «перший аркушик» збірки «Хуторна поезія», вірші якої, як зазначав у листі Куліш, стосуються «найважливіших квестій українських, усього того, що болить у нас із 1847-го року»¹⁸. «Коли схочете, – зауважує Куліш у дописі до цього листа, – то можна сказати що се прелюдія до віршованого перекладу Шекспіра, котрий печатається. Буде його напечатано 27 п'єс, у 9 томах. (Два томи зовсім готові до друку)»¹⁹. Куліш, як бачимо, ставив перед собою максимальні плани і готовий був здійснювати їх із самопожертвою неофіта.

Друкування Шекспірових творів було розпочате в лютому 1882, але затягувалось аж до літа²⁰, і саме через це Куліш не мав змоги приїхати, як то обіцяв Пулюєві, до Відня: «Хотілось би мені скорше з Вами побачитись і подержати Вас коло мого серця. Та Шекспір не пускає. Мушу його і скінчити (1-й том) і лад йому дати»²¹. Не в одному листі Куліш скаржить на фінансові труднощі, які негативно впливали на друкування Шекспіра. Очевидно,

¹⁶ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С. 273; П. О. Куліш... – Ч. II. – С. 56.

¹⁷ Лист від 4 серпня 1881: П. О. Куліш... – Ч. II. – С. 57.

¹⁸ Лист від 2 січня 1882: Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С. 242; П. О. Куліш... – Ч. II. – С. 60.

¹⁹ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С. 242; П. О. Куліш... – Ч. II. – С. 60.

²⁰ Див.: П. О. Куліш... – Ч. II. – С. 61, 68, 70, 72.

²¹ Там само. – С. 70.

Куліш розраховував на підтримку Товариства імені Шевченка, але в тій справі не дійшов з його представниками згоди²². Маючи готових до друку два томи, Куліш видрукував тільки перший, а другого поки що не друкував, бо виникли в нього тоді більші плани.

У тих роках Куліш, перебуваючи у Львові, задумував спорудити «Українську Друкарню» (досвід мав ще з Петербурга, коли видавав журнал «Основа») і з тієї друкарні видавати журнал «Нова Основа». Анонсував він свій задум «при Шекспірі», «щоб чутка пішла по Україні»²³. Спершу Куліш особисто наглядав за станом друкування своїх творів у Галичині, а коли повернувся на Велику Україну, то таку змогу, зрозуміло, втратив. Але думки про можливість дальшого друкування не покидав. Про це свідчать маргінальні записи на рукописних примірниках деяких перекладів із Шекспіра²⁴. Наприклад, на першому титульному аркуші другого тому Шекспірових творів, куди увійшли «Король Лір», «Коріолан» і «Приборкана гоструха», невідомою рукою (ймовірно, цензора) зверху написано: «Поступило 17 ноября от П. А. Кулиша» (на титульних сторінках «Коріолана» та «Приборканої гострухи» можна прочитати уточнену дату, написану тією ж рукою: «Поступило 17 ноября 1883 от П. А. Кулиша»). Внизу на титулі другого тому рукою Куліша написано: «Том первый напечатан во Львове (1882) и не дозволен цензурою ко ввозу в Россию»; подібну фразу повторено й на другому титульному аркуші: «Том первый напечатан во Львове (1882) и не

²² Про це йдеться в недатованому листі до Івана Пулюя, написаному не пізніше травня 1882: Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С. 248; П. О. Куліш... – Ч. II. – С. 66.

²³ Лист до Івана Пулюя від 11 травня 1882: П. О. Куліш... – Ч. II. – С. 71.

²⁴ Див.: Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України. – Відділ рукописів і текстології. – Фонд П. О. Куліша. – Од. зб. XVIII 39/12 («Король Лір»); Од. зб. XVIII 38/13 («Коріолан»); Од. зб. XVIII 42/33 («Приборкана гоструха»); Од. зб. XVIII 43/7 («Ромео та Джульєтта»).

VI. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

дозволен ко ввозу в Российскую Империю». На титулі третього тому, куди увійшли «Ромео і Джульєтта», «Юлій Цезар» і «Багато галасу з нечевля», рукою Куліша написано: «Послано в цензуру 28 февралія» (ймовірно, 1884). Незважаючи на клопотання, цензурного дозволу на видання українських перекладів Шекспірових творів Куліш не одержав. Отож, цей задум за його життя так і не здійснився.

Однак, із середини 1890-их років маємо відомості, що хтось із галичан («незнаний земляк», як називає його Куліш у листі до Михайла Старицького від 20 серпня 1894)²⁵ мав би заходитись коло видання Шекспірових творів: «Хтось його (Кулішевого рукописного Шекспіра – *О. Л.*) якось ніби друкує по тім боці політичної прірви», – читаємо в іншому листі Куліша²⁶. Але тільки по його смерті «Українсько-руська видавнича спілка» за кошти анонімного мецената здійснила видання десяти збережених (і раніше не друкованих) Кулішевих перекладів з Шекспіра (щоправда, за редакцією Івана Франка)²⁷.

Крім історії з виданням (чи невиданням) Шекспірових творів, Кулішеві листи відкривають і деякі інші моменти його зацікавлення Шекспіром. У дописі до листа, що адресований Михаїлу Погодіну (лист писаний з Києва, 2 березня 1843), Пантелеймон Куліш просить свого адресата переслати йому з Москви 15 книг, серед яких є «Шекспир, перевод Кетчера»²⁸. Очевидно, Куліш отримав

²⁵ Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С. 293.

²⁶ Лист до Василя Тарновського-молодшого від 5 грудня 1896: Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С. 308.

²⁷ Див.: *Доманицкий В.* Шекспировский фонд и «Русько-українська Видавнича Спілка» // *Киевская старина.* – 1903. – Т. LXXX. – Март. – С. 141–148.

²⁸ Див.: *Савченко Ф.* Листи П. Куліша до М. Погодіна (1842–1851) // П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Львів: Накладом Наукового товариства імені Шевченка. – Частина I / Під редакцією К. Студинського і Ф. Савченка. – С. 10. Порівн. також: *Куліш П.* Повне зібрання творів. Листи. – Київ: Критика, 2005. – Т. I: 1841–1850 / Упоряд., комент. Олесь Федорук. – С. 16.

бажані книжки, зокрема Шекспірові п'єси в російському прозовому перекладі Ніколая Кетчера. Опосередковано про це може свідчити лист до Тараса Шевченка від 25 липня 1846, у якому Куліш аналізує Шевченкового «Кобзаря» й «Гайдамаків». В одному місці, коли робить свої зауваження щодо композиції «Катерини», то спирається на авторитет Шекспіра як майстра драми: «Шекспир так умел располагать заманчивейшие вещи в своих пьесах, – звертає увагу Куліш, – что нигде они не навалены грудю в ущерб другим местам, и новые впечатления у него следуют в скрытом механизме драмы со скрытою рассчитаною последовательностью. На этом основывается равновесие частей, целость, единство впечатления и вообще гармония во всяком эпическом и драматическом произведении»²⁹. У цих роздумах Куліш виступає навіть як теоретик літератури.

Звичайно, Пантелеймон Куліш цікавився не тільки самими творами Шекспіра, а й критичною літературою до них. На початку 1881 в його руки потрапила книжка німецького літературознавця Георга Гервінуса про Шекспіра. «Маю і всього Гервінуса німецькою. Що за розумна критика!», – писав П. Куліш³⁰. Видаючи один із Шекспірових творів у перекладі Куліша («Міра за міру»), Іван Франко також спинився на цьому моменті, але його ставлення до Кулішевого захоплення Гервінусом не було прихильним. Франко зауважував, що «Куліш почував потребу якихось пояснюючих студій до Шекспірових драм, але не ознайомлений зовсім із відповідною літературою взяв був до рук застарілу тепер книжку Гервінуса і переклав із неї одну частину, на оказ, «Як велико цінують німці Шекспіра». Рукопис Кулішевого перекладу сього уступу з його увагами мається в моїх

²⁹ Листи до Т. Г. Шевченка: 1840–1861. – Київ: Наукова думка, 1962. – С. 53; Куліш П. Повне зібрання творів. Листи... – Т. I. – С. 96.

³⁰ Лист до Івана Пулюя від 27 березня 1881: П. О. Куліш... – Ч. II. – С. 55.

VI. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

руках»³¹. Згаданий рукопис був написаний не пізніше лютого 1882 і призначався для часопису «Світ»³², але не був там надрукований і до рук Куліша не повернувся. Вперше його опублікував Михайло Возняк³³.

У своїх листах Пантелеймон Куліш згадує Шекспіра також у контексті розвитку і творення української літературної мови, зокрема за рахунок чужомовних слів. Обстоюючи цю думку, він звертається до українського етнографа і фольклориста Степана Носа: «А що пишете про чужомовні слова, так згадайте, що греки надали чрез латинців усім народам такі назви, про які тепер дбаєте <...>. Англійську мову прошпиговано чужоземними словами над усяку іншу, а проте вона пішла вгору високо»³⁴. Образно кажучи, така «будівля, хоч би з чужої цегли чи мarmору була на половину споруджена, здається благородною і самостійною», – пише Куліш в іншому листі до цього ж адресата³⁵.

Варто згадати Кулішеві афористичні характеристики Шекспіра. Наприклад, у листі до Івана Пулюя від 30 травня 1881 він пише: «Наготовив я до печаті том Шекспіра: 1) Ромео та Джульєта; 2) Присмирена Каверзниця <...>, одна найсмутніша, а друга найреготніша п'єса»³⁶. Або, припізнено вітаючи того ж Пулюя з одруженням, віншує: «Нехай щастить Вам доля, щоб Ваша

³¹ Франко І. Шекспірів фонд // *Шекспір У. Міра за міру* / Переклад П. А. Куліша; Видав і пояснив д-р Іван Франко. – Львів: Накладом Українсько-Руської Видавничої Спілки, 1902. – С. XXI–XXII. Тепер рукопис Кулішевого перекладу з Гервінуса («Яко велико цінують німці Шекспіра») зберігається у фонді Івана Франка у відділі рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України.

³² Див.: *Возняк М. Гервінусів «Шекспір» в очах П. Куліша* // Збірник заходознавства II / За ред. Федора Савченка. – Харків; Київ: Державне видавництво України, 1930. – С. 168.

³³ Там само. – С. 169–176.

³⁴ Лист від 1 серпня 1890: *Вибрані листи Пантелеймона Куліша...* – С. 256.

³⁵ Лист від 2 жовтня 1890: Там само. – С. 257.

³⁶ П. О. Куліш... – Ч. II. – С. 55.

гарна дружина й гарнесенька донька були при Вас такими душами, як про мене моя Пані: кращої бо істоти не знаходжу і в Шекспірових творах»³⁷.

Шекспір присутній і в оригінальній творчості Пантелеймона Куліша, зокрема вірші з шекспірівськими алюзіями знаходимо у збірці «Хуторна поезія» (Львів, 1882), яка вийшла ще перед виданням перекладів із Шекспіра. Це відомі віршовані звернення «До Шекспіра, заходившись коло українського перекладу його творів» і «До рідного народу, подаючи йому український переклад Шекспірових творів», у яких поет висловив свій погляд на історію українського народу³⁸. Куліш необачно добачав у цілій історії українського народу лише буянню дикої сили і через те осуджував його як «народ без пуття, без чести і поваги, без правди у завітах предків диких». Такій «бездумній отвазі розбишак великих» протиставляв Куліш набуток цивілізації – європейську культуру:

*На ж зеркало всесвітнє, визирайся,
Збагни, який ти азіат мізерний,
Своїм розбоєм лютим не пишайся,
Забудь навіки путь хижацтва скверний
І до сім'ї культурників вертайся*³⁹.

«Зеркало всесвітнє» – це Шекспір, твори якого в перекладі українською мовою давав Куліш українському народові. Куліш називає Шекспіра «зеркалом» через те, що саме Шекспір потрапляє в центр Кулішевої концепції культурництва, під яким він розумів еволюційний шлях розвитку суспільства із засвоєнням кращого культурного досвіду інших народів. У вірші-зверненні «До Шекспіра» Куліш чи не найяскравіше відобразив своє захоплення Шекспіром, звертаючись до нього шанобливо: «Шекспіре,

³⁷ Лист від 12 грудня 1886: Там само. – С. 77.

³⁸ Див: *Куліш П.* Твори: У двох томах. – Київ: Дніпро, 1989. – Т. 1. – С. 187–189.

³⁹ Там само. – С. 189.

VI. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

батьку наш, // Усім народам рідний!», або: «Світило творчества, Гомере новосвіту! // Прийми нас під свою опіку знакомиту!», величаючи його як найбільшого культурника: «З культурників еси найбільший воєвода: // Ти – пишний цвіт і плід великого народа»⁴⁰.

Сто тридцять років тому, коли Куліш «заходився» коло перекладу Шекспірових творів, щоб долучити українську культуру до європейської цивілізації, яка асоціювалась у нього із Шекспіром, українською мовою було надруковано тільки фрагменти із Шекспірової драми «Гамлет». Сьогодні справа виглядає цілком інакше; тепер усі твори Шекспіра перекладено українською мовою. Шеститомний корпус Шекспірових творів українською мовою⁴¹ може служити доказом європейської цивілізованості нашої літератури, про що Куліш тільки мріяв. Проте, Кулішеві переклади в контексті української Шекспіріани навіть сьогодні займають доволі скромне місце, щоб не сказати, що вони практично невідомі й недоступні читачам.

Для сучасного читача, як видно з шеститомного видання Шекспірових творів українською мовою, Пантелеймон Куліш як перекладач Шекспіра не відомий. Редакційна колегія шеститомника знайшла виправдання в тому, що Кулішеві переклади тепер належать виключно до сфери історії літератури. Проте, факт оминання цих перекладів сумний через те, що і в історії української перекладної літератури вони не знайшли свого достатнього відображення. Очевидно, такий стан речей був зумовлений тим, що до Куліша довгий час прикладали ярлик «буржуазного націоналіста», почасти на противагу до «революційного демократа» Шевченка. Що

⁴⁰ Там само. – С. 187.

⁴¹ *Шекспір В.* Твори: У шести томах. – Київ: Дніпро, 1984–1986. Див. також рецензію на це видання: *Стрїха М.* Шекспір безмежний: Роздуми над першим Повним зібранням творів Шекспіра українською мовою // *Всесвіт.* – 1989. – № 11. – С. 110–117.

Куліш не був ані «буржуазним», ані «націоналістом», показав (на основі Кулішевих листів) Юрій Шевельов, який підкреслив навіть парадоксальність ситуації, що склалась довкола «буржуазного націоналіста» Куліша, оскільки «багатьма боками своєї політичної програми, якщо так його погляди назвати, Куліш куди ближчий до панівних тепер (стаття Ю. Шевельова була написана в липні 1983. – *О. Л.*) поглядів у радянській імперії, ніж Шевченко»⁴².

Як не дивно, але радянські негативні оцінки Куліша як «буржуазного націоналіста», і через те негативна оцінка його перекладацького доробку багато в чому збігалася з тією реакцією, яку викликали Шекспірові твори, «переложені» Кулішем, на початку 1880-их років, зрозуміло, з тією хіба різницею, що до уваги брались інші «ідеологічні чинники» – не «буржуазний націоналізм» Куліша (винахід пізнішого часу), а його поперемінно то польські, то російські симпатії.

Згадаймо хоча б, як поставився до Кулішевої ідеї повного перекладу Шекспіра українською мовою перший рецензент цих перекладів – Омелян Партицький, який у львівській «Зорі» писав: «Сама мисль переводити всі твори Шекспіра, не конче щаслива. Лучше посвятити труд, час і гроші на переклад іншого великого писателя, як перекладати не одно, що з великими творами безсмертного британця не має нічо спільного, хіба лиш ім'я автора. <...> тим менше повинен був п. Куліш забиратися до перекладу всіх творів Шекспіра, знаючи свою слабкість: зачинати і не кінчати. Все ж таки ми простили би йому, коли б тільки переклад був вірний і добрий. Того однак сказати не можемо, а що дальші томи ледве чи являться, то останеться з його перекладу один лиш «Отелло» яко матеріал для будущего перекладчика;

⁴² *Шевельов Ю.* Кулішеві листи і Куліш у листах // Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С. 39.

VI. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

«Троїл та Крессида», та почасти і «Комедія помилок», лишаються надовго лиш мертвими овочами гордого перецінювання своїх сил»⁴³.

Навряд чи такі висловлювання можна назвати науковими; вони свідчать радше про несприйняття Партицьким Куліша як особи загалом, і його діяльності зокрема. Це стає ще очевиднішим, якщо дослідити листи Куліша, в яких між іншими виринає також і прізвище Партицького, ставлення до якого в Куліша також було не конче позитивним (навіть ще до появи рецензії на переклади з Шекспіра)⁴⁴.

Кулішеві переклади Шекспірових творів зустріли також несподівану відсіч з боку українського (й російського) письменника та історика Миколи Костомарова, на що свого часу звернув увагу Микола Зеров⁴⁵. У статті «П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность» Костомаров сформулював свій погляд на «непотрібність» україномовних перекладів: «Настоящее положение южно-русского наречия таково, что на нем следует творить, а не переводить, и вообще едва ли уместны переводы писателей, которых каждый интеллигентный малорусс прочтет на русском языке, который давно уже стал культурным языком всего южнорусского края»⁴⁶. Таким чином, він стверджував, що українське письменство повинно обмежитись «просвітою», оскільки орієнтуватись може тільки на селянство (теза про «літературу для хатнього вжитку»). З

⁴³ *Партицький О.* Шекспірові твори, переложені Кулішем // *Зоря*. – 1882. – Ч. 21. – С. 327–328.

⁴⁴ Див.: *Студинський К.* Листування і зв'язки П. Куліша з Іваном Пулюєм // П. О. Куліш: (Матеріали і розвідки). – Львів: Накладом Наукового товариства імени Шевченка, 1930. – Ч. II. – С. XLIII–XLVI.

⁴⁵ Див.: *Зеров М.* Поетична діяльність Куліша // *Зеров М.* Твори: У двох томах. – Київ: Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 582.

⁴⁶ *Костомаров Н.* П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность // *Киевская старина*. – 1883. – Т. V. – Февраль. – С. 222.

цієї тези впливала наступна: спроби перекладів українською мовою (у Костомарова мова йшла про Кулішеві інтерпретації Шекспіра), не маючи опори в розвитку громадянства (яке в Україні представлене, на думку Костомарова, тільки простолюттям), загрожують нормальному розвитку української мови. Зрештою, переклади європейських поетів українською мовою непотрібні, як на Костомарова, ще й тому, що українська інтелігенція може перечитувати їх в оригіналі або частіше в російському перекладі, – частіше тому, що російська мова не чужа українському інтелігентові, адже вона – «общерусский язык».

На цю теорію «общерусского языка», яку почали використовувати для придушення українського громадянського та культурного життя, Куліш відповів своєю теорією староруського відродження української мови, яка полягає в тому, що українська літературна мова у своєму відродженні має синтезувати здобутки старої книжної мови і ресурси мови народно-поетичної. Саме з цих міркувань намітився шлях мовних і стильових шукань Куліша. Своїми перекладами, подібно до Шевченкових «Псалмів Давидових», прагнув Куліш витворити в українській літературі високий стиль. Його головним засобом стали церковнослов'янізми⁴⁷. Звичайно, варто говорити не стільки про власне церковнослов'янізми, як про слов'янізми взагалі, адже Куліш запозичував слова («забирав своє назад з лихвою») і від росіян, і від поляків, бо їх словесності колись «од нас збагатились». Він був цілком свідомий цього, про що довідуємося з його ранніх листів: «Ми загатили московську річ словами, котрих при їх темноті науковій у москалів не було. Тепер треба взяти своє назад з лихвою»⁴⁸. Або: «Наша мова із

⁴⁷ Див.: Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах... – С. 25.

⁴⁸ Лист до Григорія Галагана від 30 березня 1857: Вибрані листи Пантелеймона Куліша... – С. 105.

VI. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

простонародної ступила вгору і забирає в себе слова і форми із Святого Письма, а також із обох словесностей, котрі од нас збагатились: московської і польської»⁴⁹.

Серед характеристик Куліша та його перекладів з Шекспіра варто згадати про ставлення Івана Франка, який, як відомо, по-різному оцінював особу й творчість Куліша. У різних працях знаходимо часом протилежні судження щодо Куліша: негативні з них активно експлуатувались за радянських часів, інші – не брались до уваги. Таке ставлення Франка зумовлене, як суперечністю самого Куліша, так і екстремами Франка. Але ясно одне: Франко признавав великий талант Куліша і відзначав його видне місце в історії нашого письменства. Зокрема, у своїй класичній перекладознавчій студії «Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання» (1911), розглядаючи значення перекладних творів для нової української літератури, Франко до небагатьох чужих творів, що лягли в її підмурівок, зарахував і 13 драм Шекспіра, перекладених Кулішем.

Про перекладацький метод Куліша і значення його перекладів із Шекспіра Франко найкраще, певно, сказав у передмові до перекладу Шекспірового «Гамлета, принца Данського»: «Що переклад, який ось тут подаємо до рук громади, зовсім у іншій мірі підходить під вимоги критики і дає зрозуміти та відчутти красоту первотвору, за се порукою є вже само ім'я П. О. Куліша. Куліш – перворядна зірка в нашому письменстві, великий знавець нашої народної мови, а при тім добрий знавець язиків і літератур європейських народів. Він узявся перекладати Шекспіра не для проби, а певний свого панування над рідною мовою. Вимоги докладності і вірності оригіналові він розумів далеко не так, як д[обродій] Старицький, і дав нам переклад, з яким можемо без сорому показатися в концерті європейських перекладачів великого британця.

⁴⁹ Лист до Олександри Милорадович від 3 травня 1857: Там само. – С. 114.

Держачися оригіналу далеко докладніше, ніж його попередники, Куліш уміє при тім надати своєму перекладові свій індивідуальний колорит, щось таке, що дозволяє відразу пізнати в нім працю Куліша, а не жодного іншого українського поета. Є якийсь своєрідний тихий пафос, якийсь розмірений широкий подих у власних творах і в перекладах цього автора, щось мов широкі, могутні рухи великого корабля на великій ріці. Може би перекладачеві Шекспіра треба бистріших та звинніших рухів, більше різнородного ритму. Та вже те одно, що Куліш своїм перекладом відкриває перед нами широкі перспективи, куди може дійти наша мова своїм багатством, своєю мелодійністю та різнородністю свого ритму, – вже те величезна його заслуга»⁵⁰.

Сам факт, що саме Франко взявся за редагування і випуск «Шекспірових творів, переложених Кулішем», говорить про ставлення Франка до Куліша. Якщо кинути ретроспективний погляд на те, що на початку ХХ ст. з'явився Шекспір українською мовою, то це спільна заслуга Куліша і Франка⁵¹. Щоправда, ця значна подія не знайшла відповідного відгуку ні в час своєї появи, ні пізніше, коли готувалось до друку повне видання Шекспіра українською мовою, адже, як уже згадувалось, Кулішевим перекладам було приписано лише історико-літературне значення і вони опинились поза увагою дослідників і читачів.

Також варто ще згадати характеристику Кулішевих перекладів із Шекспіра, яку подав у своїй монографії «Пантелеймон Куліш» Дмитро Дорошенко: «Найбільшою заслугою Куліша, як перекладача, є його переклад Шекспірових драм. Як каже Франко, Куліш взявся до

⁵⁰ Франко І. Передмова [до видання: Уільям Шекспір. Гамлет, принц датський] // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах. – Київ: Наукова думка, 1981. – Т. 32. – С. 169.

⁵¹ Про це детальніше див. мою статтю «Куліш і Франко – інтерпретатори Шекспіра»: Лучук О. Діалогічна природа літератури... – С. 80–85.

VI. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

перекладу Шекспіра як «пан української мови», володіючи всіма секретами її багатства й сили, й тому справді його переклади вийшли зразковими, передаючи текст геніального англійця не тільки з найбільшою точністю, але з усіма нюансами його форми. <...> своїми перекладами Шекспірових творів вніс Куліш до скарбниці українського слова якнайдорожчу вкладку: небагато літератур можуть похвалитися такими мистецькими перекладами Шекспіра, як українська – завдяки праці Куліша»⁵².

Наприкінці 1920-их років спеціальну розвідку про Кулішеві переклади драм Шекспіра написав Ярослав Гординський⁵³. Варто наголосити, що тільки в цій розвідці проаналізовано як перший том Кулішевих перекладів із Шекспіра, так і наступні, які вийшли за редакцією Франка. П'ять із дев'яти розділів об'ємного дослідження Гординського присвячені виданню 1882 року, один розділ – про дальшу працю Куліша над Шекспіром, наступні три розділи – про редакторську працю Івана Франка над Кулішевими перекладами. Автор наукового дослідження справедливо вважає, що «переклади драм Шекспіра можемо признати одним з великих замислів Куліша, одною з провідних ідей його письменницької діяльності»⁵⁴. У результаті детального, прискіпливого, але доброзичливого аналізу, автор дійшов висновку, що Куліш перекладав з англійського оригіналу, однак, перекладаючи, міг користуватися й іншими перекладами, серед яких і російські переклади Ніколая Кетчера. На мову Кулішевих перекладів, на думку дослідника, вплинули індивідуальні «прикмети Куліша», сучасна йому доба, англійський оригінал, інші переклади та боротьба з труднощами

⁵² *Дорошенко Д.* Пантелеймон Куліш. – Ляйпціг: Українська накладня, 1922. – С. 204–205. Порівн. також: *Doroshenko D.* Shakespeare in Ukrainian // *The Slavonic and East European Review.* – 1931. – Vol. 9. – P. 708–712.

⁵³ *Гординський Я.* Кулішеві переклади драм Шекспіра // *Записки НТШ.* – 1928. – Т. 148. – С. 55–164.

⁵⁴ Там само. – С. 57.

Шекспірівського тексту; щодо «націоналізації» перекладу, як зауважує Гординський, Куліш пішов задалеко хіба в мові, бо в змісті націоналізація зовсім невелика⁵⁵.

Тут доречно нагадати, як сам Куліш розумів переклад. Свої думки про переклад Куліш висловив у передмові до першого тому «Записок о Южной Руси»: «Так как язык наших Малороссийских дум и преданий доступен не всем Великорусским читателям, то я счел нужным приложить к ним возможно точный перевод. Я говорю *возможно точный* потому, что передать в точности характер Южно-Русской речи на Северно-Русском языке нет никакой возможности <...>. Вообще я должен сказать, что весь мой перевод есть только средство к уразумению подлинника, но никак не замена его для людей, знающих по-Малороссийски»⁵⁶. Чи використовував Куліш ті ж самі прийоми і до перекладу Шекспіра – треба досліджувати окремо, проте, тут можемо спостерігати певні теоретичні розмірковування Куліша про підходи до перекладу, які дуже близькі до тих, що культивуються в перекладознавстві сьогодні.

Тепер твори Пантелеймона Куліша виходять окремими виданнями; це свідчить про повернення йому, сказати б, громадянства в українській літературі. Але необхідно також досліджувати різноманітні аспекти Кулішевої діяльності, адже його постать настільки значуща в нашій літературі, що вимагає досліджень навіть у найменших нюансах. Звичайно, Кулішеві переклади (і не тільки з Шекспіра) – не дрібний нюанс, але все ж таки мало досліджуваний поки що аспект.

З огляду на це, великі надії та сподівання можна покладати на проект Повного видання творів Пантелеймона Куліша, ініційований Інститутом «Критики» у Києві,

⁵⁵ Там само. – С. 95.

⁵⁶ Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. – С.-Петербург: В типографии Александра Якобсона, 1856. – Том первый. – С. VI–VII.

VI. Перекладацькі та інтермедіальні проєкції ренесансних творів

що здійснюється за підтримки Українського наукового інституту Гарвардського університету⁵⁷. Це амбітний проєкт, який потребує кваліфікованої праці десятків науковців і дослідників. Якщо його ініціатори дбатимуть про якість підготовлених і виданих томів і залучать до праці над проєктом фахівців з різних галузей, а не лише дбатимуть, щоб томи виходили якнайшвидше, то, ймовірно, нарешті матимемо усі твори Пантелеймона Куліша видані та прокоментовані, бо мало ймовірно, що найближчим часом ще хтось візьметься за такий великий проєкт. Особливої уваги потребують Кулішеві переклади з Шекспіра, оскільки при їх публікації важливо не втратити мовних та стильових особливостей перекладача, а також, відновлюючи первісний текст перекладів Куліша, варто подати до перекладів детальні коментарі, порівнюючи їх як з оригіналами (тогочасними і сучасними), так і з іншими, доступними Кулішеві, російськими, польськими та німецькими перекладами Шекспірових п'єс. Тоді, треба сподіватися, недоступні й невідомі раніше переклади Куліша з Шекспіра стануть об'єктом широкого обговорення і прискіпливого наукового аналізу.

⁵⁷ Див.: Пантелеймон Куліш: Повне зібрання творів: Проспект. – Київ: Критика, 2005. – 16 с.